

ПОНЯТТЯ «ДЖЕРЕЛО ПРАВА» В СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ: АКТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Кіска Т.М.,

*аспірант кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ORCID: 0009-0003-0114-0830

Кіска Т.М. Поняття «джерело права» в сучасній правовій доктрині: актуальні підходи та значення для правового регулювання.

Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу поняття «джерело права» як однієї з найбільш дискусійних категорій загальної теорії права та філософії права. Попри те що цей термін використовується у юридичній науці впродовж понад двох тисячоліть, єдиного загальноприйнятого його визначення досі не вироблено, що зумовлює як теоретичні суперечності, так і практичні труднощі у сфері правотворчості та правозастосування. Актуальність дослідження визначається євроінтеграційним курсом України, динамічним оновленням національного законодавства та необхідністю його гармонізації зі стандартами Європейського Союзу, що вимагає чіткого розуміння природи та ієрархії джерел права.

У статті систематизовано та критично осмислено основні наукові підходи до розуміння поняття «джерело права», що сформувалися у вітчизняній та зарубіжній правовій доктрині. Встановлено, що філософський, соціологічний та позитивістський підходи пропонують принципово відмінні відповіді на питання про те, що саме породжує право і надає йому обов'язкової сили. Проаналізовано внесок провідних зарубіжних правознавців: Ж.-Л. Бержеля, Л. Фуллера, Г. Бермана, а також вітчизняних учених у розробку цієї проблематики. Обґрунтовано, що багатозначність терміна «джерело права» не є випадковою, а відображає справжню складність і багатовимірність самого феномену права.

У результаті дослідження виокремлено три основні значення поняття «джерело права»: ідеальне (правосвідомість, природне право, правова ідеологія), матеріальне (соціально-економічні умови суспільного життя, чинники правоутворення) та формально-юридичне (зовнішні форми вираження та закріплення правових норм). Доведено, що кожне з цих значень відображає певний аспект правової реальності і не може розглядатися як самодостатнє без урахування інших. Особлива увага приділяється формально-юридичному значенню, яке набуває найбільшої практичної значущості, оскільки дозволяє визначити ієрархію правових актів та механізми їх застосування. Водночас зведення джерел права виключно до їхніх формальних проявів визнається методологічно обмеженим підходом, що не враховує ціннісно-ідеологічних, соціальних та суб'єктивних чинників правоутворення. Зроблено висновок, що дослідження джерел права має виражене практичне значення для розвитку правової системи України в умовах євроінтеграції.

Ключові слова: джерело права; форма права; правоутворення; правова доктрина; загальна теорія права.

Kiska T.M. The concept of «source of law» in modern legal doctrine: current approaches and significance for legal regulation.

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the concept of «source of law» as one of the most debatable categories of the general theory of law and philosophy of law. Despite the fact that this term has been used in legal science for over two millennia, a single generally accepted definition has not yet been developed, which causes both theoretical contradictions and practical difficulties in the field of lawmaking and law enforcement. The relevance of the study is determined by the European integration course of Ukraine, the dynamic updating of national legislation and the need for its harmonization with the standards of the European Union, which requires a clear understanding of the nature and hierarchy of sources of law.

The article systematizes and critically analyzes the main scientific approaches to understanding the concept of «source of law» that have been formed in domestic and foreign legal doctrine. It is established that philosophical, sociological and positivist approaches offer fundamentally different answers to the question of what exactly generates law and gives it binding force. The contribution of leading foreign jurists: J.-L. Berghel, L. Fuller, G. Berman, as well as domestic scientists to the development of this issue is analyzed. It is substantiated that the ambiguity of the term «source of law» is not accidental, but reflects the true complexity and multidimensionality of the phenomenon of law itself. As a result of the study, three main meanings of the concept of «source of law» are identified: ideal (legal consciousness, natural law, legal ideology), material (socio-economic conditions of social life, factors of law formation) and formal-legal (external forms of expression and consolidation of legal norms). It is proved that each of these meanings reflects a certain aspect of legal reality and cannot be considered as self-sufficient without taking into account the others. Special attention is paid to the formal-legal meaning, which acquires the greatest practical significance, since it allows to determine the hierarchy of legal acts and the mechanisms of their application. At the same time, reducing the sources of law exclusively to their formal manifestations is recognized as a methodologically limited approach that does not take into account the value-ideological, social and subjective factors of law-making. It is concluded that the study of the sources of law has a pronounced practical significance for the development of the legal system of Ukraine in the context of European integration.

Key words: source of law; form of law; law-making; legal doctrine; general theory of law

Актуальність теми. Проблематика джерел права є однією з визначальних для розвитку юридичної науки та правової практики. В умовах євроінтеграційного курсу України, динамічного оновлення законодавства та зближення вітчизняної правової системи зі стандартами ЄС питання про природу, зміст і класифікацію джерел права набуває особливої актуальності. Розуміння того, що є першоосновою права, яким чином формуються правові норми та в яких формах вони зовнішньо виражаються, безпосередньо впливає на якість правотворчості, правозастосування та судової практики. Відсутність єдиного загальновизнаного тлумачення поняття «джерело права» породжує теоретичні суперечності та практичні труднощі, ускладнюючи як законодавчу діяльність, так і реалізацію правових норм. Особливої ваги ця проблема набуває в контексті дослідження правових систем держав Центральної Європи, де питання про ієрархію та взаємодію різних джерел права вирішується по-різному залежно від національних правових традицій. Зазначені обставини зумовлюють наукову актуальність та практичну значущість дослідження теоретичних підходів до розуміння поняття «джерело права» у сучасній правовій доктрині.

Мета дослідження полягає у теоретико-правовому аналізі поняття «джерело права», виявленні основних наукових підходів до його розуміння та визначенні практичного значення цієї категорії для правового регулювання суспільних відносин.

Аналіз джерельної бази. Проблематика джерел права досліджувалася як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній науці. Серед іноземних авторів вагомий внесок у розробку цієї теми зробили Ж.-Л. Бергель, Л. Фуллер, Г. Берман та ін. Зокрема, Ж.-Л. Бергель у праці «Théorie générale du droit» [5] здійснив системний аналіз матеріальних і формальних джерел права в контексті романо-германської правової традиції. Л. Фуллер у фундаментальній монографії «The Morality of Law» [9] обстоював позицію, згідно з якою право має внутрішню моральну логіку як своє глибинне джерело. Серед вітчизняних науковців слід виокремити праці Н. Оніщенко та С. Сунегіна [4, 12], А. Павка та Я. Павка [1], О. Сергієнка [3], Л. Макаренка [7], С. Місевича [8], О. Журавської [13], А. Матата [14], А. Мерник та Д. Чоботар [10], Ю. Корольової [6], Н. Задираки [11] та Т. Дідича [15]. Разом з тим, питання багатозначності поняття «джерело права» та його співвідношення з поняттям «форма права» залишається дискусійним і потребує подальшого наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Та обставина, що вітчизняні та зарубіжні дослідники незмінно звертаються до проблематики джерел права, переконливо засвідчує як теоретичне значення цих питань для розвитку національних і зарубіжних правових систем, так і їхній виражений прикладний характер. Є всі підстави стверджувати, що осмислення сутності та закономірностей функціонування джерел права слугує методологічним орієнтиром як у дослідженні окремих правових інститутів, так і права загалом [1]. У цьому контексті, відзначають А. Павко та Я. Павко, показовою є думка Леонардо да Вінчі, який наголошував: «Той, хто захоплюється практикою без науки, - немов керманіч, який ступає

на корабель без керма або компаса; він ніколи не впевнений, куди пливе. Завжди практика повинна ґрунтуватися на дуже розвиненій теорії» [цит. за 1, с. 11].

Словосполучення «джерело права» настільки міцно увійшло до правової думки більшості країн світу, що може справляти враження цілком усталеного і загальновизнаного поняття. Однак, зазначає О. Сергієнко, тривала наукова полеміка засвідчує протилежне. Ця категорія й досі залишається однією з найбільш дискусійних у загальній теорії права, адже різні наукові школи та напрями вкладають у неї неоднаковий зміст залежно від власних методологічних засад і праворозуміння [3]. Таким чином, філософський, соціологічний та позитивістський підходи пропонують принципово відмінні відповіді на питання про те, що саме породжує право і надає йому обов'язкової сили. Відтак, з'ясування змісту поняття «джерело права» є не лише теоретичним завданням, а й необхідною передумовою для розуміння природи права загалом.

У зазначеному контексті, пишуть Н. Оніщенко та С. Сунегін, варто передусім підкреслити, що поняття «джерело права» існує впродовж багатьох століть і незмінно перебуває в центрі уваги правознавців різних країн і епох. Уявлення про джерела права та їхні види не є сталими: разом із еволюцією правового мислення, появою нових підходів до розуміння права закономірно трансформувалося й розуміння його джерел. Дискусія щодо змісту цього поняття не вщухає й донині [4, с. 111]. Від себе зазначимо: кожна нова правова школа чи напрям пропонували власне бачення того, що слід вважати першоосновою права, збагачуючи тим самим теоретичний арсенал юридичної науки. Показово, що навіть в умовах глобалізації та зближення правових систем єдиного загальновизнаного визначення так і не вироблено. Отже, питання про джерела права є не лише академічним, а й глибоко практичним, адже від його вирішення залежить розуміння самої природи правового регулювання.

Однією з причин недостатньої теоретичної розробленості досліджуваної проблеми є багатозначність і розмитість змісту поняття «джерело права». З цього приводу відомий французький правознавець Ж.-Л. Бержель зазначав, що термін «джерело права» є одним із найбільш невизначених у юридичній науці, позаяк не лише відсутнє його загальновизнане тлумачення, а й дискусійним залишається навіть той сенс, у якому воно зазвичай вживається [5, с. 33].

Із вищенаведеним твердженням важко не погодитися, адже поняття «джерело права» охоплює щонайменше кілька принципово різних значень: формальне вираження правових норм, матеріальні умови суспільного життя, засіб пізнання права, а також історичні правові пам'ятки. Наведений перелік не є вичерпним. Саме тому багатозначність цього поняття зумовлює суттєві труднощі як при його тлумаченні, так і при практичному застосуванні [6, с. 10].

Попри те, пишуть А. Павко та Я. Павко, що відтоді, як відомий римський історик Тіт Лівій увів категорію «джерела права» до наукового обігу, минуло понад два тисячоліття, у сучасній вітчизняній і зарубіжній літературі досі існує широкий спектр тлумачень цього поняття, а чимало аспектів його змістового та структурного наповнення залишаються дискусійними й потребують поглибленого загальнотеоретичного осмислення [1].

Так, зокрема, у юридичній науковій літературі та навчальних виданнях, відзначає Л. Макаренко, під джерелом права здебільшого розуміють: по-перше, сили, що творять право (воля Бога, воля народу, правосвідомість, ідея справедливості, державна влада); по-друге, історичні правові пам'ятки, що колись мали значення чинного права (зокрема «Руська Правда» у Київській Русі чи Закони Хаммурапі у Стародавньому Вавилоні); по-третє, матеріали, покладені в основу того чи іншого законодавства; по-четверте, засоби пізнання чинного права [7, с. 29].

У науковій літературі обґрунтовано, вказує С. Місевич, що якісно новим етапом в осмисленні джерел права стало виникнення та становлення основних правових шкіл, які, формуючи модель універсального юридичного світогляду, проектували її на природу і сутність джерел права. Позитивним наслідком цього етапу виявився аналіз джерел права крізь призму різних світоглядних засад. Саме в цей період світова юридична думка змогла подолати історично зумовлені обмеження у сприйнятті джерел права — зокрема абсолютне домінування розуміння джерела права як нормотворчої волі та традиційно недостатню аналітичну увагу до формального виміру його існування [8, с. 17].

На думку відомого американського правознавця Л. Фуллера, поняття «джерело права» є значною мірою умовним, оскільки може охоплювати широкий спектр значень — від різноманітних соціальних чинників, що зумовлюють виникнення права, до безпосередньої правотворчої сили чи засобу його пізнання [9]. Учений наголошував, що право не може бути зведене лише до сукуп-

ності формальних приписів, а передбачає наявність внутрішньої моральної логіки, яка власне і є його глибинним джерелом.

Термін «джерело» уможливує характеристику права як із внутрішнього, так і з зовнішнього боку, охоплюючи тим самим питання змісту і форми права. З огляду на це під джерелом права слід розуміти насамперед матеріальні умови суспільного життя та об'єктивні чинники, що зумовлюють формування правових норм і приписів, а також сам процес формулювання їхнього змісту і підстави їхньої юридичної обов'язковості [11, с. 51].

Джерелом права в ідеальному значенні є правосвідомість та пов'язані з нею явища – природне право, правова ідеологія, праворозуміння, правовий менталітет, правова культура і правове виховання [12, с. 15–16]. Ключова ідея, за твердженням А. Мерник та Д. Чоботар, полягає в тому, що право передусім формується на рівні свідомості: спочатку виникає уявлення про те, які норми необхідно закріпити та забезпечити державним авторитетом і примусом, і лише після цього відбувається становлення реальної правової системи [10, с. 52].

На думку Ю. Корольової, розбіжності у тлумаченні джерел права зумовлені передусім відмінностями у підходах до праворозуміння. Зокрема, в межах нормативістської концепції джерелом права визнається воля законодавця або правотворча діяльність держави, тоді як природно-правовий підхід вбачає у джерелах права фундаментальні правові принципи, яким позитивне право має відповідати і слідувати [6, с. 13].

У вітчизняній юридичній науці триває активний пошук методологічних підходів, які дозволили б дослідити джерела права з урахуванням сучасних здобутків правознавства [12]. Українські вчені виокремлюють кілька значень поняття «джерело права»: по-перше, спосіб виникнення права як соціальна категорія; по-друге, чинники правотворчості; по-третє, діяльність суб'єктів суспільних відносин; по-четверте, зовнішні форми вираження права – первинні (нормативно-правові акти, нормативні договори, правові прецеденти, релігійні норми, правові звичаї) та похідні (судова й адміністративна практика) [12, с. 188–189].

На думку Ж.-Л. Бержеля, невизначеність поняття «джерело права» зумовлена тим, що цим терміном одночасно позначають як змістовні, так і формальні джерела права. Саме «творчі сили права», що забезпечують норми матеріальною основою, Бержель називає «сутнісними джерелами права» [5, с. 45]. Спираючись на це твердження, Н. Оніщенко та С. Сунегін виокремлюють такі основні значення поняття «джерела права»: ідейні витoki права; соціальні чинники, що формують право (матеріальний, ідеологічний та історичний аспекти); уповноважені суб'єкти правотворчості; матеріали для тлумачення права (правова доктрина, правові звичаї); зовнішні форми вираження та існування права (Конституція України, закони, постанови Кабінету Міністрів тощо) [4, с. 111–112].

За твердженням О. Журавської, якісно новим етапом в осмисленні джерел права стало виникнення та становлення основних правових шкіл, які, формуючи модель універсального юридичного світогляду, проєктували її на природу і сутність джерел права. Саме тоді світова юридична думка спромоглася подолати абсолютне домінування розуміння джерел права як нормотворчої волі та недостатню аналітичну увагу до їхнього формального виміру [13, с. 36].

Л. Макаренко зазначає, що більшість дослідників схиляється до розуміння терміну «джерело права» як форми зовнішнього вираження та закріплення правових норм. Однак такий підхід є дещо дискусійним: джерело права не можна зводити виключно до способу зовнішнього вираження правових норм, оскільки під «джерелом права» розуміють саме витoki права. До того ж джерело права може й не мати чіткої форми — наприклад, здоровий глузд чи теоретичне мислення цілком правомірно вважати повноцінними джерелами права [7, с. 29].

А. Матат відзначає, що дискусія в теорії права щодо розмежування понять «джерело права» та «форма права» має чимало спільного з полемікою навколо верховенства права та верховенства закону. Подібно до того, як легісти зазнають труднощів із сприйняттям верховенства права, так і прихильники категорії «форма права» не знаходять переконливої аргументації на користь самостійності поняття «джерело права». Така ситуація значною мірою є наслідком впливу радянської правової традиції, яка й досі відчутно позначається на розвитку правової системи України [14, с. 86].

Сутність джерел права виявляється у їхньому призначенні – визначати норми, правила та принципи, що регулюють поведінку осіб і відносини між ними. При цьому джерела права мають відповідати низці ключових вимог: легітимного статусу; загальнообов'язкової сили; рівного застосування; конкретності та деталізованості; здатності адаптуватися до змін суспільного життя; наявності механізмів контролю за виконанням [10, с. 52].

У межах плюралістичного підходу поняття «джерела права» охоплює сукупність об'єктивних чинників, які впливають на формування змісту правових норм, – ціннісно-ідеологічні, технологічні, політичні, економічні, соціальні засади функціонування сучасних демократичних правових систем [15, с. 32].

Аналізуючи працю Т. Дідича, Н. Оніщенко та С. Сунегін приходять до думки, що основу сучасного права становлять такі фундаментальні засади людського буття, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм та права людини. Технологічний прогрес, зокрема його інформаційно-комунікативний вимір, зумовлює суттєві зміни у правовому регулюванні практично всієї системи суспільних відносин. Політичні та економічні процеси, пов'язані з євроінтеграційним курсом України, визначили пріоритетні напрями реформування законодавства у різних галузях [4, с. 113].

Дослідження поняття «джерела права» крізь призму чинників правоутворення не означає, що цей феномен позбавлений суб'єктивного виміру. Суб'єктивний аспект виявляється через свідомість, волю та інші особистісні якості людини як первинного суб'єкта правотворчості, у діяльності якої на відповідній посаді в державному органі об'єктивуються її правотворчі повноваження [4, с. 113].

У матеріальному значенні джерелом права виступає суспільство з його соціально-економічним і культурним розвитком — засоби та способи виробництва, форми власності, в основі яких лежать економічні відносини [16, с. 200]. Аналіз змісту джерел права в матеріальному розумінні дозволяє виокремити два основні підходи до взаємодії права й економіки: визнання пріоритету права над економікою або навпаки; заперечення будь-якого такого пріоритету та розгляд їх як рівнозначних явищ [10, с. 53].

У формально-юридичному значенні, відзначають А. Мерник та Д. Чоботар, під джерелами права розуміють форми зовнішнього вираження права – юридичні акти, прийняті уповноваженими органами державної влади. Джерела права у формально-юридичному розумінні є офіційними формами об'єктивації правових принципів, що існують у суспільстві [10, с. 53].

Саме у формально-юридичному значенні поняття «джерело права» набуває найбільшої практичної значущості, оскільки дозволяє чітко визначити, які акти є обов'язковими для виконання та яким чином вони співвідносяться між собою в ієрархії правової системи. Нормативно-правовий акт при цьому традиційно розглядається як основна і найпоширеніша форма джерела права в більшості сучасних правових систем.

Висновки.

По-перше, поняття «джерело права» належить до найбільш дискусійних категорій як загальної теорії права, так і філософії права. Попри те, що цей термін використовується у юридичній науці впродовж понад двох тисячоліть, єдиного загальноновизнаного його визначення так і не вироблено. Різні наукові школи та напрями вкладають у це поняття принципово відмінний зміст, що зумовлює широкий спектр його тлумачень. Багатозначність терміна «джерело права» не є випадковою, а відображає справжню складність і багатовимірність самого феномену права.

По-друге, проведений аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що поняття «джерело права» вживається щонайменше у трьох основних значеннях: ідеальному (правосвідомість, природне право, правова ідеологія), матеріальному (соціально-економічні умови суспільного життя, чинники правоутворення) та формально-юридичному (зовнішні форми вираження та закріплення правових норм). Кожне з цих значень відображає певний аспект правової реальності і не може розглядатися як самодостатнє без урахування інших.

По-третє, дослідження джерел права має не лише теоретичне, а й виражене практичне значення, адже від розуміння природи та сутності джерел права залежить ефективність правового регулювання суспільних відносин. Водночас зведення джерел права виключно до їхніх формальних проявів є методологічно обмеженим підходом, що не враховує ціннісно-ідеологічних, соціальних та суб'єктивних чинників правоутворення, які відіграють визначальну роль у формуванні змісту правових норм у сучасних демократичних правових системах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Павко А., Павко Я. Джерела права у правових системах сучасного світу. *Віче*. 2010. № 8. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/1961>.
2. Berman H.J. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. 1983. 657 p.

3. Сергієнко О.В. Питання узгодження категорійного апарату поняття джерела права. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 10. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17090469>.
4. Оніщенко Н., Сунегін С. Джерела права: сутнісні характеристики у світлі розвитку сучасної правотворчості. *Grail of Science*. 2023. № 33. С. 110–120. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.10.11.2023.16>.
5. Bergel J.-L. *Théorie générale du droit*. Paris : Dalloz, 2012. 426 p.
6. Корольова Ю.В. Джерела права: багатоманітність наукового розуміння та єдність сутності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 31. Т. 1. С. 10–13. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1d618521-4fa0-4986-8ecc-724328e07cf5/content>.
7. Макаренко Л.П. Співвідношення понять «джерело права» та «форма права»: теоретико-понятійний аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6. Т. 1. С. 28–30. URL: https://apnl.dnu.in.ua/6_2018/tom_1/8.pdf.
8. Місевич С.В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Чернівці, 2005. 215 с.
9. Fuller L.L. *The Morality of Law*. New Haven: Yale University Press, 1964. 202 p.
10. Мерник А.М., Чоботар Д.В. Підходи до розуміння категорії «джерело права». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 51–53. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/9>.
11. Задирака Н.Ю. Сутність джерел права у сфері правової охорони публічного майна. *Адміністративне право і процес*. 2016. № 1(15). С. 13–22. URL: <https://www.applaw.net/index.php/journal/article/view/146>.
12. Загальна теорія держави і права (основні поняття, конструкції та наукові концепції): навч. посібник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенка. Київ, 2008.
13. Журавська О. Джерела формування права: окремі методологічні аспекти. *Університетські наукові записки*. 2020. Т. 19. № 1(73). С. 35–44. DOI: <https://doi.org/10.37491/UNZ.73.3>.
14. Матат А.В. Категорія «джерело права» в аспекті дослідження науки конституційного права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 47. Т. 1. С. 85–88. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b183b2ee-d896-4d5e-9357-91d34119c2a0/content>.
15. Дідич Т.О. *Правоутворення в Україні: теоретико-правові та практичні аспекти* : монографія. Київ: Ліра-К, 2017. 492 с.
16. Білоус А.О. *Політико-правові системи. Світ і Україна*. Київ, 1997. 200 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 5.03.2026

© Кіска Т.М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0